

НАЗВЫ АСТРАНАМІЧНЫХ АБ'ЕКТАЎ У ГАВОРКАХ ТУРАЎШЧЫНЫ

“У слове жыцца не менш, чым у чалавеку,” – сцвярджаў У.І. Даль. Дыялектнае слова таму пацвярджае. У дыялектнай мове адлюстравана перш за ўсё найўная карціна свету (паводле тэрміналогіі Ю.Д. Абрэяна), якая фарміруецца, галоўным чынам, як адказ на практычныя патрэбы чалавека, як “неабходная кагнітыўная аснова яго адаптацыі да свету,” як прагматычны эгацэнтрызм, што структурыруе дзейнасць у межах кагнітыўнага поля чалавека і робіць яе аптымальна зручнай [2, с. 68].

Многія цікавыя асаблівасці традыцыйнага побыту і духоўнай культуры замшукоў (так называюць сябе жыхары Тураўшчыны – ТС, т. 1, с. 13) знайшлі свой адбітак у лексіцы мясцовай гаворкі. Гэта лексіка яшчэ добра захавалася ў памяці людзей, ужываецца ў зносінах. З аднаго боку, у ёй прадстаўлены лексікаграфічны фонд, які з’яўляецца агульным з іншымі гаворкамі, прыналежнымі да той жа дыялектнай сістэмы. З другога, сюды адносяцца ўласныя, характэрныя толькі для Тураўшчыны лексічныя набывкі, з’яўленне якіх абумоўлена або ўнутранымі семантыка-словаўтваральнымі перабудовамі і разгортваннем слоўнікавай сістэмы гаворкі, або ўзаемадзеяннем яе з суседнімі гаворкамі. Фіксуецца тут і розныя структурна ізаляваныя лаканізмы.

Прадметам нашага даследавання з’яўляюцца назвы астранамічных аб’ектаў (далей астронімы) у тураўскіх гаворках. Мэта даследавання – прааналізаваць астронімы паводле лексіка-семантычных уласцівасцей. Для дасягнення мэты намі былі пастаўлены і вырашаны наступныя задачы: 1) вызначыць народна- дыялектны намінацыйны фонд аб’ектаў зорнага неба; 2) акрэсліць важнейшыя прынцыпы надання назваў астранамічным аб’ектам; 3) даследаваць варыянтнасць найменняў у межах вызначанай тэматычнай групы.

Нашы продкі верылі ў існаванне душы, верылі, што, калі чалавек нараджаецца, на небе запальваецца новая зорка. Зорка – субстанцыя (багіня ці дух), датычная да чалавечага шчасця і лёсу. Паводле ўяўленняў беларусаў, кожны чалавек мае сваю асобную зорку, якая, нібы дух-ахоўнік, неадступна знаходзіцца пры сваім абранніку. Зоркі створаны разам з чалавекам і прызначаны Богам для аховы людзей. У “Тураўскім слоўніку” чытаем: “... *столько на свеце зор, сколько человек е. Мачуль*” (т. 2, с. 164). Выказванне: “*Што ўжэ з яго, калі ён не ў зоркі*” азначае “без яе апякунства, бяздольны” [4, с. 194].

Родавая назва *зорка* ў значэнні ‘нябеснае цела’ (ТС, т. 2, с. 164) бытуе паўсюдна на Тураўшчыне. Намінацыя *зора* (ТС, т. 2, с. 164) вызначаецца больш шырокім семантычным аб’ёмам – гэта і ‘зорка’ ў звычайным разуменні, і ўласна зара ‘яркая афарбоўка гарызонту пры ўсходзе і заходзе сонца’. *Каждой зоры ім’я е. В. Малешава. Чуць на зоры ўстала і пошла товар пасці. Луткі. Зора покацілася – поцераўса чоловек. Луткі. Як зорка коціцца, то трэба сказаць: як панна, то Ганна, як паніч, то Іван. Запясочча. Небо зорко, зоры аж пляшучь. Луткі.*

Зрэдку ў гаворках сустракаюцца ўстойлівыя відавныя назвы зорак (напісанне падаецца паводле слоўніка): *Светова зора (зорка)* ‘ранішняя зорка’ (ТС, т. 5, с. 18), *Вечерня зора (зорка)* – *Вечорова зорка* ‘зорка Венера вечарам’ (ТС, т. 1, с.

123). *Светова зора – вона ж веліка, ранком свеціць, вечерня зора ўвечоры свеціць. Луткі. Вечэрня зора, бо першая з вечэра сходзіць.* Цераблічы.

У якасці найменняў іншых астранамічных аб'ектаў фіксуюцца з агульнапрынятымі значэннямі адзінкі *сонцэ, сонцо* (ТС, т. 5, с. 72; т. 2, с. 223); *месец* (ТС, т. 3, с. 76). *Сонцэ косы попускало ранком.* Луткі. *Сонцэ купаецца на Купалнаго Івана і ў першы дзень на велікодні.* Хачэнь. *Казак не без долі, дзеўка не без шчасця, субота не без сонца (прыказка).* Луткі. *Напугаўса месец, будзе дождж (прыкмета).* Хачэнь. *Каб на мене месец свеціў, а зоры я колом поб'ю.* Сямурадцы. *Месец у кругу на негоду (прымета).* Аздамічы.

У народзе вельмі старанна прыкмячаецца час змены фаз месяца. Яны называюцца па- мясцоваму *квадрамі* (ТС, т. 2, с. 187). Але ўласна сялян цікавіць не астранамічны час чатырох відазмяненняў месяца, а толькі калі настае *молодзік* 'маладзік – месяц у першай квадра' (ТС, т. 3, с. 87), *поўня, поўна* (ТС, т. 4, с. 202), *стары, старык* (ТС, т. 5, с. 96). Апошняя квадра месяца на Тураўшчыне мае назву *сход, схода* (ТС, т. 5, с. 122). *Спусціў молодзік рогі, то будзе дождж, а як закруціць, то будзе погода (прыкмета).* *Молодзік молоды, тебе рог золоты, а мне здорове ногі (з замовы).* *Усю роботу под поўню трэ пчынаць.* Аздамічы. *Под поўню беруць дзеўку замуж, шоб поўно было (прымета).* Там жа. *Поўна, ек самы той круг месеца.* Луткі. *Як поўно, то б'юць кабана, а як молодзік, то молодэ, зогніе шкура (прымета).* *У старыку недобра сеяці.* Хотамель. *У старыку кабана колі, то сало будзе хорошэ.* М. Малешава.

Маладзік у выглядзе вузенькага сярпачка ўпершыню паказваецца на захадзе, праз 2–3 дні пасля астранамічнага часу першай квадра, поўны – поўня, а стары – гэта самы маленькі ражок на зыходзе апошняй квадра, паказваецца на ўсходзе перад самым світанкам. І калі хто з сялян не заўважыў, як настаў маладзік, то абавязкова аб гэтым спытае ў іншых; і многія з іх ведаюць правіла: калі пэўная фаза, напрыклад, маладзік або стары апошні раз паказаўся ў панядзелак, то наступны раз пару перацягне, г. зн. з'явіцца ў аўторак. Відаць, такая прыкмета заснавана на большасці выпадкаў, што квадра месяца, змяняючыся, перацягне на адзін дзень тыдня.

Невядома, чаму маладзік выклікае ў народзе нейкую глыбокую павагу да яго. Мабыць, акружаючае асяроддзе іўдзейства і каталіцтва аказала такі ўплыў на рэлігійнае шанаванне ў народзе маладзіка. Як толькі сяляне ўпершыню ўбачаць сярпачок маладзіка, адразу хрысцяцца і вітаюць яго словамі: *"Малады маладзічок, вялікі князь, паздраўляй нас, дай нам здароўе, спосаб і раду да жыцця, сабе на прыбытак, а нам на спасенне."*

Зрэшты, ад маладзіка народ заўсёды чакае атмасферных змен: або пагоды пасля дажджу, або дажджоў пасля ветру. У апошнім выпадку ў народзе гавораць: *"Маладзік абрадзіўся і ўмыўся або ахрысціўся"*. Лічаць, што *маладзіком* добра вуллі ставіць, маўляў, пчолы збіраюцца, зноў, калі на трэці дзень маладзіка прышчапіць дрэўца, то на трэці год плады будуць. Перад *поўняй* нібы самы лепшы час садзіць птушак на седала, сеяць і садзіць у агародзе, высякаць лес на будынкi, а галоўнае, хату закладваць, каб была, як кажуць, поўнай чашай.

На *старым* – самае лепшае прымаць захады для знішчэння шкоднікаў (насякомых і чарвякоў на агародзе).

У значэнні 'метэор' у дыялектнай мове сустракаецца лексема *зьмейка*. На Тураўшчыне і зараз кажуць: *"Як леціць зорка, то гэто змея"* (ТС, т. 2, с. 165). Відавочна, такое сцверджанне захоўвае рэшткі міфалагічных уяўленняў беларусаў пра сусвет: тое, што людзі не маглі зразумець, патлумачыць

рацыянальна, яны тлумачылі з дапамогай міфічных вобразаў.

Яшчэ з глыбокай старажытнасці па Млечнаму Шляху нашы продкі вызначалі дарогу. На поўдні Беларусі сустракаецца такая яго назва (напісанне паводле слоўніка), як *Чумацка дорога* (ТС, т. 2, с. 32). *По чумацкой дорозі птаство ідзе*. Запясочча. Чумакі – гэта гандляры, якія на валах перавозілі соль і па зорным небе вызначалі дарогу. Але больш распаўсюджаная на тэрыторыі Тураўшчыны назва Млечнага Шляху – *Гусеча (гусіна) дорога* (ТС, т. 1, с. 239; т. 2, с. 32). *Под осень выступает дорога гусіна*. Сямігосцічы. Па ёй птушкі ляцелі ў вырай (*поўрэй, поверей, повэр* – ТС, т. 4, с. 202). Ва ўсходнеславянскай міфалогіі вырай – старажытная назва раю; цёплая, заповітная краіна, куды адлятаюць душы праведнікаў пасля іх смерці. Выраю могуць дасягнуць толькі птушкі, у якіх ёсць ключы ад яго. Паводле беларускіх легенд, вырай непасрэдна суадносіцца з уяўленнямі аб раі. “Вырай дзесь вельмі далёка на зямлі, за гарамі да за марамі. Покі чалавек не саграшыў, датуль ён жыве у раю, а як саграшыў, то Бог яго выгнаў з раю, а самы рай аддаў птушкам, каб ён дарам не пуставаў, бо ведама, што й самая гожая пустка робіцца сумнаю. От з тых часоў і пачалі птушкі са ўсяе зямлі ляцець на зіму ў вырай. А каб яны не блудзілі да не гіблі, Бог зрабіў ім на небе ясную дарогу, што проста вядзе ў вырай. Па гэтай дарозе кожны год адсюль ляцяць усялякія птушкі, але далятаюць у вырай толькі тыя, каторыя не робяць другім ліха. Бог і птушак, як і людзей, дзеліць на добрых і ліхіх. Як ліхія людзі ніколі не трапяць у рай, так і ліхія птушкі сланяюцца па зямлі, забіваюць другіх, покуль, нарэшце, дзе-небудзь загінуць. А добрыя птушкі накрусуюцца за лецечка тут у нас у гаю, пацешаць добрых людзей, а як пачне халадзець, дык яны і ляцяць у вырай, дзе паюць да цешаць святых людзей да анёлаў, што красуюцца ў раю. От затым вялікі грэх забіваць тых птушак, каторыя аб восень ляцяць у вырай” [1, с. 47]. Продкі верылі, што душа чалавека пасля смерці становіцца птушкай і па гэтай Птушынай Дарозе адлятае ў іншы свет.

Адным з найбольш характэрных сузор’яў летняга зорнага неба з’яўляецца сузор’е Лебедзь у форме агромністага крыжа, утворанага купкай даволі яркіх зорак, беларуская рэгіянальная (з Тураўшчыны) назва якога *Пятрова палка* (ТС, т. 5, с. 262). Назва матываваная як крыжападобнай формай сузор’я, так і тым, што яно ў сучасную эпоху кульмінуе пасля поўначы ў перыяд прыкладна з Пятроўкі да Спасаўкі. Можна таксама разумецца як ключ ад нябеснага выраю, які, згодна з евангелічнай легендай, быў дадзены менавіта святому Пятру. Іншая назва – *Цароў крэст* [7, 388; ТС, т. 5, с. 262].

Сузор’е Вялікай Мядзведзіцы ў тураўскіх гаворках атрымала наступныя назвы: *Воз* (ТС, т. 1, с. 133), *Возок* (ТС, т. 1, с. 134), *Воз з дышлем поломаным* (ТС, т. 1, с. 133), *Колесніца* (ТС, т. 2, с. 205). *Воз – сем зор*. Мачуль.

Шматлікімі варыянтамі прадстаўлена намінацыя сузор’я Пляяд: *Волосозар, Волосузар, Волоцозар, Волосозары, Волосозоры, Волосары, Цары-волосары* (ТС, т. 4, с. 137), *Полосозар* (ТС, т. 4, с. 147). *Волосозар – это кучка зор на небі*. Тураў. *Волосозар сходзіць пуд осень, много зорочек у одним месяцы, дробненькіе, ужэ дзень меньшае, а ноч большае*. Запясочча. *Досвета сем зорак узойдзе – волосузар зовецца*. Дварэц. *Шэсць зорак у одном месяцы – то волосозары, цары-волосозары*. Альпень. *Волосозоры густо ідуць, на поўдне*. В. Малешава. *Волоцозар*. Аздамічы. *Як сем зорак у гурі, то кажуць волосары*. Цераблічы. Этымалогія адзначаных назваў няпэўная, іншы раз звязваецца з Велесам (Вялесам) – богам-ахоўнікам хатняй жывёлы і богам багацця. Велес уяўляўся нашым продкам вялікім, магутным веліканам з доўгімі валасамі і барадой (магчыма, адсюль уяўленні ў вясельным

абрадзе пра кажух, на які садзяць маладую, як сімвал багацця і дзетароднасці). Сувязь Велеса з сельскагаспадарчымі культурамі праяўляецца ва ўсходнеславянскім звычаі пакідаць у дар гэтаму бажаству нязжатыя каласы – “баряду”, якую называлі “Велесава барыда”. Трава і лес, па павер’ях славян, – “валасы зямлі”, яе багацце [1, с. 35].

Адзін з важнейшых прынцыпаў надання назвы бачным астранамічным аб’ектам, за якімі назіралі нашы продкі, – асацыятыўны. Напрыклад, па знешнім падабенстве з транспартнымі сродкамі тую ж Вялікую Мядзведзіцу называлі *Вазком, Карэтай, Калясніцай, Брычкай, Калёсамі* і інш. [3].

Карэтай ці *Возам* Вялікую Мядзведзіцу маглі назваць з-за яе перамяшчэння па небе на працягу сутак вакол *Зорнага Кала* (Палярнай зоркі). Ёсць меркаванне, што назва *Зорны Кол* прыйшла на тэрыторыю Беларусі ад татараў. Татары верылі, што да *Зорнага Кала* прывязаны *Конь* (Вялікая Мядзведзіца), які ходзіць кругам па небе. Між іншым, у беларусаў гэтае сузор’е таксама часам называлі *Канём* ці *Канём з коламі* [4, с. 245].

Другі прынцып надання назваў нябесным целам – антрапаморфны (“адухаўленне”), які грунтуецца на міфалогіі. Многія астранамічныя аб’екты ўспрымаліся нашымі продкамі ў вобразе людзей ці багоў. Напрыклад, *Заранка* (Венера) была багіняй. Сюды ж можна аднесці такія назвы, як *Тры Каралі, Тры Сястры, Тры Браты, Тры Касцы* (тры зоркі пояса Арыёна). “Тры зоркі стаяць, як касцы, калі косяць на полі”, – гаварылі людзі.

Радзей сустракаюцца анімалістычныя (“жывёльныя”) назвы. Напрыклад, *Заранку* (Венеру) называлі *Звярынай зоркай*. Часам на вёсках кажуць, што ёсць на небе *Вуж, Вужакі, Чарвякі*, але дакладна невядома, да якой зоркі ці сузор’я прымянялі гэтыя назвы. Беларускі этнограф Зміцер Канаплянікаў выказаў версію, што так называлі зоркі, якія мігцелі з-за нестабільнасці атмасферы [3].

Значную ролю ў фарміраванні поглядаў на астранамічныя аб’екты і іх абрадавыя функцыі адыграла прыняцце хрысціянства. Вялікую Мядзведзіцу яшчэ называлі *Аляшова Павозачка*, ці *Іллёў Воз* (воз, у якім ездзіць святы Ілля зорнаю дарогаю – Млечным Шляхам). Падчас свята гэтага святога (20 ліпеня па старым стылі) роўна апоўначы Вялікая Мядзведзіца размешчана паралельна гарызонту. Гэтае пэўнае становішча Воза ў пэўны час на небе магло сімвалізаваць наступленне свята. Беларусы і іншыя хрысціянскія народы ўяўлялі Іллю на небе ў вогненнай калясніцы, запрэжанай чатырма крылатымі коньмі (“Ілля – заведацель над Перуном; ён у вогненнай калясніцы ездзя па небу...”). А як вядома, з прыходам хрысціянства на святога прарока Іллю было перанесена большасць функцый ды атрыбутаў паганскага бога Перуна. Тады можна дапусціць, што раней назвы Вялікай Мядзведзіцы былі звязаны менавіта з гэтым богам [3].

Такім чынам, аналіз народна-дыялектных астранімаў дазваляе зрабіць наступныя высновы: 1) назвы астранамічных аб’ектаў – цікавы пласт лексікі тураўскіх гаворак, які сведчыць аб важнай ролі першасных астранамічных ведаў, што дазвалялі чалавеку арыентавацца ў прасторы і часе, тлумачыць свет і вызначаць сваё месца ў ім; 2) пераважная большасць намінацый – вынік асацыятыўнага мыслення замшукоў; 3) астранімы Тураўшчыны – гэта і назвы, вядомыя паўсюдна на Беларусі, і рэгіяналізмы, функцыянаванне якіх абмежавана.

Спіс літаратуры

1. Коваль, У.І. Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы / У.І. Коваль. – Гомель, 1995. – 180 с.

2. Маслова, В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2004. – 208 с.
3. Міндалёва, І. Цмок паляцеў / І. Міндалёва // “Звязда” № 8 (27123), 14 студзеня 2011.
4. Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – 607 с.
5. Сержпутоўскі, А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі, Мінск., 1998. – 147 с.

Умоўныя скарачэнні

ТС – Тураўскі слоўнік: у 5 т. / А.А. Крывіцкі [і інш.] – Мінск.: Навука і тэхніка, 1982–1987. – 5 т.